

07.00.09. / М.В. Мокрова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss./cont/ 65412.html>. 2. Див.: Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18 (157-158). – Травень. 3. Томпсон П. Голос прошлого. Устна історія / П. Томпсон. – М.: Іздво "Весь мир", 2003. – 368 с. 4. Fundamentals of oral History. Texas Preservation Guidelines. – Austin: Texas Historical Comission, 2004. – 21 р. 5. Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Габріель Розенталь // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика дослідження / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 42-58. 6. Василюк Ф.Е. Психологія переживання (аналіз преодолення кризових ситуацій) / Федор Ефимович Василюк. – М.: Іздво Моск. ун-та, 1984. – 200 с. 7. Мусієздов О. Соціопсична проблематика в дослідженнях усної історії / Олексій Мусієздов // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика дослідження / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 83-90. 8. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу / Гелінада Грінченко // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика дослідження / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко.

ко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 59-76. 9. Бескова И.А. Феномен истинности: подводные камни методологии // Истина в науках и философии; под ред. И.Т. Касавина, Е.Н. Князевой, В.А. Лекторского. – М.: Альфа-М, 2010. – 496 с. – (Биб-ка журн. "Эпистемология и философия науки").] 10. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 272 с. 11. Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності. Трактат по соціології знання / Пітер Бергер, Томас Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медіум, 1995. – 323 с. 12. Козеллек Р. Мінуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с. 13. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с. 14. Орtega-i-Gasset X. Бунт мас / Хосе Орtega-i-Gasset // Орtega-i-Gasset X. Вибрани твори.. – К.: Основи, 1994. – 420 с. 15. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ./ Джон Тош. – М: Издательство. "Весь Мир", 2000. – 296 с. 16. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / Пер. з фр. О. Йосипенка, С. Йосипенка / Моріс Мерло-Понті. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 552 с. 17. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – ("Серія "Зміна парадигми": вип.15"). 18. Ріккер П. Пам'ять, історія, забвіння / Поль Ріккер; пер. с франц. – М.: Іздательство гуманітарної літератури, 2004. – 728 с. – (Французька філософія ХХ століття). 19. Passerini L. Work, ideology and consensus under Italian Fascism / L. Passerini // History Workshop Journal. – 1979. – Vol. 8. – № 1. – P. 82-108. 20. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен; переклав з нім. В. Кам'янський. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.

Надійшла до редакції 13.03.12

В. Лахно, асп. Полтавського нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка

ПОВСЯКДЕННІ ДУХОВНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ У СПОГАДАХ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

У статті досліджуються повсякденні переживання колишніх оstarбайтерів під час перебування у Третьому Рейху. Аналізуються їх думки, емоції, пов'язані з перебуванням у чужій країні, зародженням і проявом почуттів дружби та кохання, необхідністю задоволення своїх інформаційних, естетичних і релігійних потреб.

The article deals with everyday experiences of former ostarbeiters while in the Third Reich. Analizing their thoughts, emotions associated with being in a foreign country, the emergence and manifestation of feelings of friendship and love, the need to meet their informational, aesthetic and religious needs.

Поряд із природними потребами, задоволення яких є умовою фізичного існування людини (їжа, одяг, житло тощо), важливі місце в її житті посідають духовні запити. Глибоко дослідити ці потреби можна лише за допомогою методів усної історії. Саме усноісторичні методи посідають важливе місце в дослідницьких проектах реконструювання минулого. Найбільшої ваги дана методика набуває тоді, коли вивчається період, очевидці якого можуть бути інформантами ще за свого життя. До таких проблем історії належить час другої світової війни. Одним із його аспектів є доля українських оstarбайтерів в Третьому Рейху. Саме при вивченні їхнього нематеріального буття у повсякденних практиках на передній план висуваються усноісторичні дослідження. Вони дають можливість з'ясувати духовні потреби, духовні можливості і в цілому духовний світ оstarбайтерів. Саме цього бракує у писемних джерелах.

Метою нашої розвідки є дослідження духовного світу колишніх оstarбайтерів під час перебування у Третьому Рейху за допомогою усноісторичних методик.

Окремі аспекти нашої проблематики розглядалися у працях С. Гальчака [3], А. Кравченко та С. Батурина [8], Т. Пастушенко [13], П. Поляна [19]. Однак у працях цих науковців духовний світ східних робітників розглядається в контексті більш загальних проблем і подій. До сьогодні означена проблематика не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Джерелами нашої розвідки є інтерв'ю та спогади колишніх оstarбайтерів. Okремі з них опубліковані в спеціальних збірках, а частина взята автором особисто, упорядковані й зберігаються в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Східні робітники, перебуваючи в Третьому Рейху, дбали не лише про свої фізіологічні потреби, а й про

свій духовний світ. Своє становище вони сприймали як призивне, залежне, неповноцінне й називали себе "наймитами", "кірпаками", "рабами", "невільниками", "неповноцінними істотами" [23, с. 199; 9, с. 64, 76].

Найбюючішою для оstarбайтерів була розлука з рідними і перебування на чужині. Навіть якщо українець у Третьому Рейху мав гарні умови проживання, то його найбільші переживання були пов'язані з перебуванням на чужині. "Тільки скучала за домом і всьо, а так мені непогано було" – пригадує П. Овчаренко [10, с. 67]. Східні робітники не забували про рідних, які залишилися на батьківщині. Часто, збираючись групами, східні робітники згадували своїх родичів, складали вірші, змінювали тексти відомих пісень [24, с. 317]. Розповідаючи про пережите, вони описують свої почуття до родини: "... а найбільше... так хотілося побачити рідних, особенно маму" [29].

Частина оstarбайтерів сприймала своє перебування в Рейху як тимчасове явище; вони плекали надію повернутися на батьківщину: "... була надія. Якби то не було... Здавалося ми в цьому логові... А надія була" [6, с. 65], "... серце рвалось на кусочки... щось жевріло в душі. Я вірила, що ми повернемось додому (з історії знаю, що шведів розгромили під Полтавою, а "Москва, спалена пожаром, французам отдана", але перемогу одержала наша руська армія... і це мені давало надію, що Гітлер ніколи не виграє війну" [11, с. 224]. Проте, певна частина оstarбайтерів втратила надію повернутися додому: "... ми навіть і не думали, що доживем, думали: кінець і все" [4, с. 164], "... думали, що ніколи додому не вернімося" [29].

Щоденні переживання оstarбайтерів пов'язані також з патріотичними почуттями: любові до своєї Батьківщини, нації. Адже офіційно для радянських робітників була введена загальна назва "остарбайтер". Тим самим цей

термін завуалював їхню національну принадлежність. Але на практиці німецька влада і населення ототожнювали оstarбайтерів з "руссі", "росіянами", "руськими". Це помітили українці й у розповідях з цього приводу обурювалися: "... вони називали нас русіш... Я кажу: "Найн, Україна, Україна!" [17, с. 69].

Через те, що східним робітникам забороняли або максимально обмежували спілкування з німецьким населенням чи іноземними робітниками, у їхньому середовищі нерідко зароджувалося почуття міцної дружби: "як не голодно, як не холодно... знаходили спільну мову, зближалися люди, і там... міцно дружили" [2, с. 39], "така була дружна сім'я" [6, с. 64], "по десять душ було у кімнаті, то... ніякого скандалу" [25]. Проте частина депортованих вважає, що міцної дружби в таборах не було й не могло бути, "тому що різний вік був" [15, с. 191], а також "були такі дівчата, що крали" [26]. Стосунки, які склалися між оstarбайтерами, самі вони називають звичайним вимушеним спілкуванням [15, с. 191]. Тому окремі примусові робітники в таборі переживали почуття самотності. Російський дослідник П. Полян називає його "прилюдною самотністю", коли людина завжди знаходилася між людьми і не могла побути на самоті [19, с. 245].

Оstarбайтери переживали й любовні почуття. Вони знайомилися, зустрічалися, закохувалися, ревнували, вступали в інтимні стосунки тощо. Це ставало частиною їхнього повсякдення. Тобто, можна сказати, вони жили звичайним життям. Не зважаючи на нестерпні умови праці, нездовільне харчування, східні робітники знаходили час для власних любовних переживань. Свої перші любовні почуття оstarбайтери згадують і зараз. "В лагері і в мене був друг надзвичайний... він мене... пригорне до себе і поціп'є ніжно... ті ніжні поцілунки я пронесла через усе своє життя" – пригадує О. Понеділок [11, с. 225].

В оstarбайтерів поряд з позитивними, виникали й негативні почуття до декого з представників своєї нації. Так, ненависть і заздрість окремі східні робітники відчувають до українців з дистрикту "Галичина", бо ті мали більше прав і менше обмежень: "... ми їх ненавиділи, хоч Марія-бендерка з нами працювала, але ніколи з нею не спілкувалися" [33, с. 115].

Звичним явищем для оstarбайтерів стало вживання лайливих слів. Сільська дівчина А. Осадчук помітила, що, як правило, нецензурно висловлювалися дівчата з великих міст (Одеси, Донецька). Це полегшувало їм перебування в Німеччині, "бо таке життя було" [12, с. 422]. Ю. Швайченко також відмічає цю рису міських дівчат (київлянок, дніпропетровок). Така лексика викликала в неї шок, почуття здивування, зніяковіння й страху: "Страшно. Я прямо в обморок падала. Тому що цей мат-перемат. І навіть німок навчили лаятися" [34, с. 179].

Прикметним складником повсякденності багатьох оstarбайтерів була потреба в релігійних обрядах. Німці не очікували, що з атеїстичної держави, де релігію офіційно заборонили, приїдуть віруючі люди. Тому спочатку східним робітникам не дозволяли відвідувати церкви, мати духовних наставників з-поміж емігрантів і німецьких священиків. У 1944 р. заборона острівцям відвідувати релігійні заклади була знята.

Релігійність оstarбайтерів найкраще виявлялася під час екстремальних ситуацій, розгляду справ про їхні дрібні правопорушення: усі без винятку покарані остівці зверталися до Бога, давали від його імені обіцянки ніколи не повторювати подібного [7, с. 66].

Нехтуючи забороною, досить часто у вільний час оstarбайтери ходили до церкви: або з цікавості, або на релігійні свята, або задля задоволення своїх релігійних потреб [18, с. 447]. Інколи остівці на чужині ставали віруючими. "Саме в цей час я вперше по-справжньому

став вірити в Бога" – пригадує Є. Руднєв [21, с. 238]. М. Перебийнос також, будучи в Німеччині, долучилася до віри: "... із Дніпропетровської області була... Марія... зуміла усіх нас об'єднати... ми всі поробили такі невеликі молитовнички... записали "Отче наш" и 10 заповідей... А німці нам купили маленькі (іконки. – В.Л.)... "Матір Божу" і "Ісуса Христа"... Ми це там понаклеювали... и тому в нас скільки було, ні у кого шкаф не закривався, ніколи ніхто нічого не зачепи..." [30].

Проблемою для оstarбайтерів також ставала недостатня поінформованість не лише про рідних, а й про події на батьківщині, у світі, перебіг війни тощо. Заповнити інформаційний вакум можна було читанням газет, журналів, тижневиків тощо. У Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета "Голос", видавалися додатки "Українець", "За нову Європу", "Хлібороб", "Вісти", друкувався ілюстрований журнал "Дозвілля" [3, с. 189]. Проте, настільки правдиво була інформація, вміщена в офіційних друкованих виданнях, східні робітники не знали. Та й повноцінно забезпечити газетами кілька мільйонів остівців в умовах війни було неможливо. Інколи інформацію про перебіг війни оstarбайтери отримували також з листівок і преси, які розповсюджували у таборі підпільні.

Траплялися випадки, коли, щоб підбадьорити робітників зі сходу, інші іноземні робітники ділилися з ними інформацією про перемоги радянської армії: "... австрійці... гукали, що іди сюди. Й ото й каже, що вже ваши отам... завоювали" [28]. Втамувати інформаційний голод східним робітникам допомагали також місцеві мешканці. Так, С. Петрашенко згадує, що про поразку німців в районі Курська і Бєлгородському розповів німець, який інколи працював у його господаря [16, с. 147]. Працюючи поряд з оstarбайтеркою О. Понеділком, німецький робітник розповідав їй про бої радянської армії [11, с. 224].

Декому із східних робітників (особливо тим, які працювали в аграрному секторі економіки або прислугою) дозволяли передплачувати та купувати книги. М. Коробенко таким чином прочитав "Зрудноване гніздо" А. Кащенка, книгу про гетьмана Мазепу, постійно читав журнал "На досуге", газети "Нове українське слово" та "Краківські вісти" [7, с. 406-407]. Навіть німецькі громадяни, розуміючи потреби окремих остівців в інформації та самоосвіті, передавали книги в табори [4, с. 164].

Однією з перешкод і незручностей перебування в Рейху для примусових робітників був мовний бар'єр. Майже всі вони не знали німецької мови, а тому не розуміли місцевих мешканців. Хоча на роботі й у таборі був перекладач, але це не завжди було зручно (особливо у вихідні дні під час прогулянок містом), а в сільській місцевості перекладачів, як правило, не було взагалі. Тому найкращий вихід з такої ситуації – вивчити іноземну (німецьку) мову. Більшість остівців налаштовували себе відразу на її сприйняття та принаймні недосконале вивчення. Часто знання мови вимагав процес виробництва, коли не було перекладача. Окремі оstarбайтери просили адміністрацію табору забезпечити брошурами та книгами німецькою мовою з метою її вивчення. Так, З. Башлай удосконалена таким чином знання німецької мови допомогло в подальшому житті. Вона пригадує: "Я читала там німецькі газети... книги и поступово... набирала багаж слів" [5, с. 198]. Повернувшись на батьківщину, жінка влаштувалася працювати перекладачем. Проте не всі примусові робітники активно вивчали німецьку мову. Частина відмовлялася це робити на знак протесту проти нової дійсності.

Важливим складником оstarбайтерівських буднів було листування. Східним робітникам офіційно дозволяли надсилати листи на окуповану територію та лис-

тутуватися в межах Третього Рейху. Щоб лист дістався адресата, у ньому забороняли згадувати про: несприятливі умови роботи та проживання, погане харчування, підпільну (спекулятивну) торгівлю в таборах, недостатню лікарську допомогу, неотримання посилок від рідних, обмеження особистої свободи, бомбардування тощо [20; 32]. Колишні оstarбайтери пригадують: "Треба було писати, що харашо, хоч вам плохо. Прийшов був переводчик... і каже: "Девочки, я все бачу, знаю і понімаю. Не пишіть, що вам плохо, пишіть, що харашо, то хоч дома знаєте, що ви живі, а так провіре цензура і ваше письмо порвуть" [27].

Складовою повсякденного життя східних робітників стало очікування листа від рідних. Колишня оstarбайтерка К. Шевеля так описує цей процес: "...як ідемо повз коменданта, а... він понаставлює коло вікон открытики отак рядом, то ми дивимось: "О, є, є! Комусь є вже открытика" [31]. З листів працюючі в Німеччині дізнавалися про подробиці життя свого села. За спостереженням української дослідниці Т. Пастушенко, вони жадібно ловили всі новини, які надходили з дому, у свідомості продовжували активно жити подіями свого села: як "вродив" хліб і городина; хто народився, одружився, помер; як "без мене на хуторі"; "що балакали люди за мене після моєго виїзду" тощо [33, с. 229].

З-поміж видів культурного дозвілля оstarбайтерів було відвідання різноманітних розважальних заходів та закладів у Рейху: футбольного матчу, фотоательє, цирку, концертних залів тощо. Але такі випадки траплялися порівняно рідко.

Якщо ж відвідувати подібні заклади остівці не могли, то їхні щоденні позаробочі розмови мали певне естетичне забарвлення. Вони обговорювали переглянуті раніше фільми, прочитані ще до війни книги, співали українських пісень, розповідали вірші. Колишній оstarбайтер Є. Руднєв пригадує: "Вечорами хлопці... збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів "Путівка в життя", "Чапаєв", "Семеро сміливих", дехто декламував вірші" [21, с. 237]. А Є. Босяк розповідає: "Вільний час проводили... в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину... співали українські пісні" [1, с. 87]. Г. Дерій уточнює: "Хароші, селянські пісні було заспіваємо. Ну, а що робить? А тоді плачено..." [28].

Таким чином, духовний вимір повсякденності оstarбайтерів включав думки, переживання, емоції, пов'язані із сприйняттям себе в чужій країні як безправних осіб (рабів, невільників, наймитів, кріпаків); надією на повернення додому; розлукою з рідними; ідентифікацією, а в окремих випадках, відстоюванням принадлежності до української нації; почуттями дружби, любові, ненависті, осуду до своїх співвітчизників тощо. Окрім цього важливим для східних робітників було задоволення своїх інформаційних, престижних, релігійних потреб.

Отже, даною науковою розвідкою ми спробували проаналізувати повсякденні практики колишніх оstarбайтерів, встановили елементи та проблеми такої повсякденності. Означена нами проблематика потребує подальшої наукової

розвробки в складі більш комплексного дослідження повсякденності колишніх східних робітників.

1. Босяк Євгенія Степанівна // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
2. Василь Степанович Чернобаєв // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
3. Гальчак С.Д. "Східні робітники" з Поділля у Третьому рейху: депортация, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003.
4. Зінаїда Володимиривна К. // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
5. Зінаїда Іванівна Башпай // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
6. Зінаїда Іванівна Карпенко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
7. Коробенко Михайло Митрофанович // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
8. Кравченко А., Баткін С. Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. – Львів, 2005.
9. "Ну нащо мені война? Вона мені не нужна" – інтерв'ю з Надією Бредію // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009.
10. Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&ljournal=epubl>.
11. Олександра Іванівна Понеділок // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
12. Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
13. Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Ківщини: вербування, примусова праця, депатрація (1942-1953). – К., 2009.
14. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – 2003. – Вип. 17. 15. Петренко М. Не ступлю на цю землю. Повіті. – К., 1971.
16. "Після довгого розлуки ми повернемось в Прилуки" – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009.
17. "Погнали нас в Германію" – інтерв'ю з Анастасією Годун // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009.
18. Покидько Анастасія Федосівна // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
19. Полян П.М. Жертви двух диктатор: Жизнь, труд, уничтожения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. – М., 2002.
20. РДВА, ф. 1358-к, оп. 1, спр. 48, арк. 4-4 зв.
21. Руднєв Євген Миколайович // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
22. Савченко Майя Гаврилівна // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
23. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських "остарбайтерів". – Полтава, 2005.
24. Синявська (Андрєєва) Олександра Іванівна // То була неволя. Спогади та листи "остарбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
25. Транскріпт інтерв'ю з Вільховик Галиною Йосипівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.42, арк. 8. 26. Транскріпт інтерв'ю з Герасимовою Катериною Григорівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.49, арк. 14. 27. Транскріпт інтерв'ю з Давиденко Ганною Артемівною. – Фонд ПДПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп. 2, спр. 56, арк. 3. 28. Транскріпт інтерв'ю з Дерій Ганною Юхимівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2, спр.78, арк. 17, 28. 29. Транскріпт інтерв'ю з Онацько Оленою Карпівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.74, арк. 2-3. 30. Транскріпт інтерв'ю з Перебийнос Марією Яківною. – Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2, спр.48, арк. 6.
31. Транскріпт інтерв'ю з Шевелю Катериною Прокопівною. – Фонд ПДПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2., спр. 76, арк. 13.
32. ЦДАВО, ф.Р-3676, оп. 4, спр. 161, арк. 10-12. 33. Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь) / Василіна Швейко // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для впровадження / Упор. Т.Ю. Нагайко. – Тернопіль, 2007. – С. 107-117.
34. Юлія Андріївна Швайченко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.

Надійшла до редакції 13.03.12